

յևոյց երևւցաւ : Բն վերջապէս, տարօրինակ էջ՝ որ հայկական խնդիրը փրանալէ մէջ արծառ-ծեղու նպատակ ունեցող լրագիր մը մերներգրին վէճերը փռէ օտարներուն առջեւ (փոխանակ ո եւ է հայաբնէ թերթի մը մէջ իր վիճաբանա-կան յօդուածները հրատարակելու) ու ամառ-ւանդ զիմէ այսպիսի ճշմարտ աղեղ միջոցնե-րու, որոնք զգուսնաք պիտի ներշնչեն այդ թերթը կարգացող ֆրանսացի հրապարակա-գիրներուն :

Ա.Զ.

ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐԻ ՄԸ

ՅՈՒՇԱՏԵՏՔԻՆ

— 27 Մայիս 1878. — Երէկ մինչդեռ խոր-հուրդ կ'ըլլար Օսեան էֆէնտիի տանը մէջ ազ-գին հիւրկայ խնդրոյն վրայ եւ աշխարհակա-ն ձեռնարկ անձի մ'ալ, որ հմուտ ըլլաւ նաեւ ճառագրականութեան, եւրոպա խրդու եղուն ճարիւր կը ներկայանար, յանկարծ ի. զիս առաջարկեց, որուն ձայնակցեցան Օսեան, Երւ-սէս պատրիարք եւ սպա Ս. ու. անմիջապէս պատուիրիցին ինձ 24 ժամուան մէջ պատ-րաստուիլ ու այսօրուան շոգնաւով միկնիլ յՍոսիս եւ անկոր ի Պերլին ժամանաւոր հրա-նանդով :

Արդ այսօր որ է տօն Համբարձման կը ձգեմ Պերլիս ժամը 3ին եւ «Ալեքսանդր» շոգնաւով կը միկնիմ ի Սեւ Մով :

Պէշիքթաշի առաջին անցած ժամանակս պահ մը կը դիտեմ Արեւուն պալատը ուր այս օր միջոցին անհնգատութիւնը կը թապաւորէ . աչքիս առաջ կը լսեմ ազգի վիճակը եւ կը յուզուիմ մօտալուտ եւ համանական փոխ-խոսիւթեանց վրայ :

Բայց ինչ որ դիս աւելի կը վրդովէ, այն ալ Պոսոյ անկայուն եւ խառնակ վիճակն է, սակայն կը յուսամ յիստուած որ պիտի պահէ ամենքը :

— 27 Մայիս. — Այսօր ժամը 5ին Օսեան կը հանձնեմ, ուր տաղակալի քննութիւնէ մը եւ երկարատեւ արձանագրութիւնէ մը յետոյ դուրս կ'ելնենք :

Օսեան սիրուն եւ պաշտօն ըրազդ մ'է, բա-րեզարդ եւ վայելուչ . ընդարձակ եւ ծոսա-զարդ փողոցներով, հրեայ եւ յոյն միծա-տունները բազմաթիւն են . Հայերը 3000 տունի չափ կան, որոց 800ը ասփորէ են : 20ը այլեւս յոյ առեւտուրով կը զբաղին . ասոնց մէջն է քրիստոս Մանուկ որ իր ամարանդը գացել է :

Ժամը 9ին Օսեան կը ձգեմ եւ 28 մայիս Զովեթաշի կայարանին մէջ երկու պատե՛թ զա-րկնջովով Ազգ. Սահմանադրութեան տարեգարձը արտասու ալից աչքով առանձինն տօնելէ յետոյ կը շարունակենք ճամբանիս եւ Աստրիպէն

Պերմանիս անցնելով կ'ուղղուինք զէպ ի Պերլին :

Պերմանիս մշակեալ եւ Փապրիքիներով լի երկիր մ'է . յազաքարով թիւնը հոն իւր բոյնը դրած է . ամէն կողմ տեսնուած զործու-նէութիւնը, զիւղեցիտ թիւնը, զհրապուռց ծան-րաբայութեամբ թիւնը եւ կրթութիւնը կը ցուցնեն թէ միմ ազգ մ'է Պերմանիսցին եւ արժանի է որ այսպիսի ազգ մը Միջերկրականի ալ իշխէ, ուրիշները հաւասարակշիւեալ համար :

— 29 Մայիս. — Առաւօտեան ժամը 10ին հասայ ի Պերլին եւ Հօթէլ Տը Բօմ իջնելով, ձգեցի հոն գոյգերս եւ գացի փնտռել գեաղարկչ եւ միւսները :

Ճամբան հանդիպեցայ հսկայ կոթողի մը որ հրապարակի մը մէջտեղ կառուցուած էր, քառակուսի պատուանդանի մը վրայ, սօնաքէշէ շինուած . վրան պղնձ պատկերները կային կայսեր, մարաշխանիսը, զօրականներու եւլն . Նրանի տուէր այս ազգին որ այսօրն պարծանի արժանի անձերու լուին եւ նրանի նաեւ այն անձերուն որոնք իրենց յարգը ճանչցող ազգի մը զաւակներն են :

Հօթէլ Ս Բեթերպուրնը եւ Հօթէլ տէ Բրէնս աչքի առնուցի գտնելու համար նարպէյ սրբապալն :

— 1/13 Յուն. 78. — Երեկոյան Սրբիւնան եկաւ Չերազի եւ Տ. Պ. ի հետ. Սրբիւնան երկրորդ յարկը իջաւ, իսկ մնացեալներս երրորդ յարկը . Սրբիւնան երկար բալթօ մը հազած է եւ եր-կար գլխարկը դրած . սեղանին վրայ Սրբիւնան ըսաւ. «Սրբիւնան, Փափագեան եւ Պերլին, շատ բան կը նշանակէ այս» — «Այո», ըսի, այս է որ պիտի զարմացնէ շատերը» :

— 2/14 Յուն. — Չերազի հետ երկար տեսու-թիւն մ'ըրի տառաւոտան . տաղնապալի կե-նակցութիւն մ'ունեցիք եւ Սրբիւնանի հետ որ միշտ Պոսոյ հրահանգներուն չհետեւելու եւ իր խելոյին ու քիչ մ'ալ ուրիշներու անապու-րու թիւն ցոյց կուտայ եղիւր, որոնց զմէ Չե-րազ գտնապէս ինձ յոյժ գտնագտնեցաւ . Սեփմ ըրաւ, ազգայինը դործը փրկու կրպա (բակ ու զգը) գործին աշխատութիւնը վասնից ձեռք նանն հենքմիք մէկը անոր բնկերացաւ եւ ես ի' սրտի տաղնապալներէս կ'ապաւտեմ : Սրբաւոցի զինքը եւ քաջակերիցի, վասնից չափազանց բեկեալ գտայ Սրբիւնանին, զորուշացուցի որ իջլլայ թէ պանի զաշխարհիկու բան մ'ընէ : Սեփմ նա պիտի դայայ թէ Չերազ ինձ հետ տե-սութիւնները բըած եւ շատ բան պատուած է . բայց ու ուրիշ կերպ պիտի վարուիմ, վասնից ազգային այս մեծ խնդիրը երբեք անձնական նկատուած չլիցքներ :

Յետոյ Սրբիւնանի հետ տեսնուցայ երկարօ-րէն եւ նա քաջատրեց ինձ՝ ըրած ձեռնալի-ները, Պերմանիկոյի եւ Անպոլոյ յաղուէտոյն չնկրկայանալուն պատճառները . ստաջիւնի փոքրեք է, բայց երկրորդին՝ ոչ (Չերազ պատ-մած էր ինձ՝ լուեւեայ պահելու պայմանաւ՝ թէ

Պիքոնոփիլոսէն ընդունելու թիւն ինդիկուս համար ինք խնդրագիր մատուցեր է Գ. Փ. ալ իր կողմանէ նոյնը բերել եւ Գ. Յակոբեան ալ միեւնոյն, իրարու հետեւէ երեք հատ առանց մէկմէկու գիտութեան. այդ ամբարտաւան անձն ալ պատասխանել է թէ Սոյզպէրիի հետ տեսուել է, բաւական է)։

Որիմեան Պոլսոյ դէմ գանչատեցու որ շատ տեղամ գինքը կաշկանդեր են եւ պոպոտ չեն թողուցեր. գանչատեցաւ Չերազի դէմ ալ որ յամառութիւն կ'ընէ կղեր միշտ եւ Անգղիոյ մէջ աշխատող անձերուն սիրտը կը կոտորէ։

Եւ ջանացել համոզել զինքը թէ Չերազի դէմ այնքան վշտանալու տեղի չկայ, զի առաւօտուն մեծ գողցիտով խուսեցաւ իւր վրայ եւ իւր բռնած ընթացիկի վրայ ու միայն գանչատեցաւ թարգմանիչներուն դէմ։

Որիմեան կասկած յայտնեց հորեւանցի կիրպով թէ Պոլսոյ մէջ ալ իւր վրայ տարբեր կը խորհի եւ այլն. անիմպալէս յայտարարեցի թէ, ամենեւին երբեք, անծաղէս գոհ եւ շնորհակալ են իրմէ, միայն թէ երեւցած թարգմանիչներուն համար վշտացան որոշեց պատճառաւ այն քանի մը անպատեհութիւնները տեղի ունեցած են։ (Չերազ կ'ըսէ թէ ամբողջ Կոստանքը կորուստիք յԱնգլիայ եւ թէ Չասկի պատճառաւ ալ Որիմեան ի մանչութիւն կորոյց պատարագի համար)։ Որիմեան բացատրեց այդ մասը եւ եւ խնդրութեան համար իրաւունք տուի իրեն եւ զոգեցի խնդրել անկշնկով թէ աստ պէտք է աշխատինք ըոյր որ յոյսերուն իրականացման եւ աշխատութիւններուն պսակ զնկու համար։

Կազդուրուցաւ Որիմեան եւ մանաւանդ Չերազի դէմ առջի երեկոյեան խոսող վարտուէրք քիչ մը փոխեց։

Խիկուրի վրայ առած տեղեկութեանց տկամամբ, Պոլսոյ վերջնական որոշումը եւ հրահանգը փաստ ըսնելով, Որիմեանի հաւանութեանը գրեցի առ *** ի Բարիդ որ անհնար է պատգամաւորներուն հետեւիլ աւոր եւ թէ ինք հոգայ զանի ուրիշ տեղ պարպենել։

— Չերազ դիտց Պուշիկի ստուծի խնդրելու համար որ վաղը ժամը 4ին որոշուել է։ — Երեկոյին Նարպէ հասաւ ի Պոլսին։

Գինքը ժողովուցանի եւ Նարպէ լսեց Ուրիմեանի եւ Մ *** ի ձեռնարկութիւնները եւ պատմութիւնները. առաջակից մի նոր յիշատակագիր պատմատեղի եւ ալ որպէսզի ի սկզբան ընդգիծութիւն ցոյց չտամ, իրեն յանձնել առաջարկեցի որ աշխատի այդ մասին։

— Խ. Էֆէնտի եկաւ, որն որ նոր նոթ մը բերաւ եւ քանի մը պատուէրներ տուաւ Որիմեանի ու մեկնեցաւ։

— 3/15 Յուն. — Այս առաւօտ խել մ'որուշումին հայրդիւր եւ կարգ մը պատուէրներ բերել է Նարպէ Չերազի որ վրաս եկաւ։ Ուրաւտեցի զինքը չմիջոյցիլ եւ ինքայնամիտ ըլ-

լալ վտանգնելով թէ ամէն բան կը շտկուի։ Նարպէյի վրայ ինչ որ կը կարծուէր, առաջնութեան գաղափար մը, արդարեւ տեսնուելի սկսաւ. բայց եւ ի սկզբան չուզելով թոյլ վարուիլ, եւ այդ ախտը իւր նորարողութիւնին մէջ դարձանելու ուղիով նախ ընդունելով թիւն խնդրելու համար պատրաստել տուած գրերը մերժեցի եւ ձեռք փոխելով ստորագրութիւնը Որիմեանին վերապահել տուի։

Ստոր վրայ Նարպէյ ըսաւ «Եթէ այսպէս կրթանք, մէկը չինէ եւ միւսը աւրէ, ա՛յն տունն բան մ'ալ չենք կրնար բնիք»։ «Կը սխալիս, բայց, չեմ աւրեր այլ կը յինեմ ու ետքի աւերներուն առաջը կ'առնեմ»։

Երկրորդ անգամ մը ծանուցի միանգամայն թէ Չերազ ամէն տեսակցութեան ներկայ պէտք է գտնուի, անոր համար որ Որիմեանի թարգմանի է եւ նախ Որիմեան պիտի խօսի Չերազի միջոցով եւ յետոյ ինքը (Նարպէյ)։

Սակից գատ աւելցուցի թէ իւրաքանչիւր ոք ինք պիտի գրէ իւր նամակները ի Պոլսի եւ ոչ թէ եւ կամ Չերազ գրենք ու իրենք ստորագրեն։ Ամէն օր հարկ է նոթ առնել եւ զածնէրը եւ տեղեկագրել ի Պոլսի։ Չերազ պէտք է գրէ այցելութիւնները եւ անոնց մասին մասնութիւնները. Որիմեան եւ Նարպէյ գրեն իւր եւ իրենց պատասխանատուութեան մասերը, իսկ եւ իմ պատճառիս բերմամբ, գործոյն վերձակ։

Յետոյ խօսք բացուելով ընդհանուր խնդրերին ու վրայ, բայց թէ բողոքական եւ հրեոյ մշական շարքին ալ Հայ եւ կրնան Հայկական վարչութեան մէջ պաշտօն ունենալ. Նարպէյ մերժեց եւ «Եթէ այդպէս պիտի ըլլայ, եւ այժմէն գործ չունիմ, կը հրաժարիմ, ըսաւ, մասնաւոր որ Պոլսի այդպիսի մակեա մը ինձ տուած չէ։

«Տուած է» ըսէ եւ ցոյց տուի կանոնագիր որուն մէջ կ'առնէ պաշտօնի կատարող ազատութիւն սխիւք ըլլայ Հայաստանի մէջ։ Ստոր վրայ լսեց։

Յետոյ գուրա երեկու միջոցին Նարպէյ Չերազի սպանացեցի է ձգել երթալ. Չերազ ինձ լուր տուաւ զոր հանգարտեցուցի ըսելով թէ «Նա տեղ չերթար»։

— «Ես ծանր եւ փափուկ դերքի մը մէջ կը գտնուիմ, մէկը մէկ կողմ է միւսը միւս կողմ կը քաշուի եւ եթէ Պոլսը այս բաները չաշխատեցնելով երբեք մ'ալ խրկելու գաղափարը չունենար որ կապ մը պիտի ըլլար Որիմեանի եւ Նարպէյի մէջ, չգիտեմ թէ պատգամաւորութեան ընթացքն ի՞նչ պիտի ըլլար եւ աղբը մինչեւ ո՞ր աստիճան օգուտ պիտի կրնար քաղել անոնցմէ։

— Պուշիկ երթալու ժամը հասած ըլլալով Նարպէյ մէջտեղ չկայ. Որիմեան ուզեց սպասել, իսկ եւ պնդեցի որ ժամագրի թիւնը պահուի եւ Չերազի հետ ելան գացին։ Յետոյ Նարպէյ եկաւ եւ Որիմեանի երթալը բնամիտով ինքն ալ երթալու ուղի եւ դիտեց։

Պուշի խրատը եղած է թէ՛ այժմ պաշտօնական մարդ րեդուկիլը շատ դժուար է եւ պիտի եւր պատեն :

1/14 Յուն. — Այսօր աշխատեցանք պատրաստելու համառօտ վիճակայիրն :

5/17 Յուն. — Եւսվանօֆ եկաւ, Նարպէյ զուրու է ելած : Խրիմեան տեսնուեցաւ հետը եւ յետոյ Նարպէյ եկաւ եւ անմիջապէս գնաց փոխադարձ այցելութեան :

— Տեսարաններու մէկ մասը ցրուեցինք Տ***ի ձեռքը եւ իմ առաջնորդութեամբ :

— Ձերազ Պուշի գնաց եւ թղթերը յանձնեց :

— Պուշին հետագիւր եկաւ յանձնարարող թէ Պիքեմֆիլիսի հետ տեսնուելու միջոցը գտնենք եւ այս մասին դիմենք Մ. Խ. ին. — այսեւ լինէր նաեւ մերիններուն (թուրք իրազր պատուութեան) :

— 6/18 Յուն. — Մ. Խ. եկաւ, բաւական տեսնուեցանք, խոստացաւ օգնել, բայց գաղտնաբար :

— Խրիմեան եւ Նարպէյ այցելեցին Պիւլովի եւ Սատուլլահի. այս մասին ինձ ինչո՞ւ մի խաղացին որ պարզապէս անհամ էր եւ ամօթալի որաբք մը : Ա. Օ. ի եղբայրը ժամը 10ին եկաւ ծանուցանելու համար թէ Սատուլլահ փաշա այսօր զիւրինք պիտի ընդունի, յետոյ ինձ ալ ըստ որ եղբայրը ինձ կարծի որ բան մը պիտի տեսնէ, շուտ մը երթնաք գտնէք եւ ալ ճամբայ կեայ հետը եւ շատ մը թափառելէ յետոյ սրտաբան մը ժտանք ուր ձեզց պիտ ըսելով թէ «Հիմա կը վերադառնամ եղբորս հետ» : Ես քառորդ ժամ մը սպասելէ յետոյ երբ տեսայ որ մերիններուն մեկներուն ժամը մօտեցած է, կեայ սրտաբանէն եւ զէպ ի տուն ուղղուեցայ : ճամբան մոլորելով քիչ մ'ուշ մնացի եւ երբ պահողով հասայ տեսայ որ մեկնած էին :

Յետոյ միայն իմացայ թէ Ա. Օ. զիս ձգելէ յետոյ ուղղակի պանդոկ գացեր եւ եղբորը կողմանէ ըսեր է թէ՛ թուրք զեպանին րսին որ հայ վախէ մը կ'ուզէ վիւլայի իմ մէջ եւ անով գոհ կ'ըլլան որով Խուսի Հալսերի ալ հոն կուգան եւ աւելցուցեր է թէ Նուպարի կարծեմքն ալ առ է :

Մերինները առանց խորը մտածելու թաթալի պէս կ'ընեն եւն այս խօսքերը որուն Սատուլլահ պատասխաններ է. «Եթէ ուղամիկ վախէ մ'է, հիմայ կուտանք եւ ետ դարձէ՞ր» : Ես իմ քարեղաղաբար մերինները չէին մոռցեր հին նշանաւաններն եւ աւելցուցի որ թէ եւրոպական երաշխաւորութիւն ալ կ'ուզէ, որուն վրայ Սատուլլահ երեսը թիւնուցուցեր է :

ՄՏՏՖԱՆ, ՓԱՓԱՂՑՄԱՆ

(Շարունակելի)

ՄԱՆՄԱՌԻՏ ՓԱՇԱՍԻ ՓԱՆՈՒՍԱՐ

Սուլթանին քեռայրներն միոյն, Մահմուտ փաշային յանխորժակին փախուստը աղմկաւ յոյժ գէպք էր եղաւ : Մեր բոլոր լրագիրները այդ թատերական փախուստին մասնաւորապէս հուսիւնները հրատարակեցին, ու տեղեկութիւն տուին Մահմուտ փաշայի քաղաքական ձգտումներուն եւ դիտաւորութեանցը մասին : Մահմուտ փաշային փախուստը Սուլթանին ազդեցութիւնը կոտորող, ապահովութիւնը խախտող իրողութիւն մըն է, եւ եթէ իր որոշմանցը մէջ ամուր ու տեսական մնայ Մահմուտ, այս զէպը կրնայ կարեւոր հետեւեալներն ունենալ, եւ անշուշտ օգտակար հետեւեալները, — որովհետեւ ամէն ինչ բը Սուլթան Համիտին ազդեցութիւնը կը տեսարարնէ եւ անոր զէմ առեւտրութիւնը եւ դժուարութիւնը կը բազմապատկէ, օգտակար է : Մենք կը թարգմանենք Մահմուտ փաշային հետ Բիւր-Քիլիսիսի ունեցած սեռակցութեանը մասին «Սոսոս» ինքնէ հրատարակած իր յօդուածին այն կտորը, — ամենէն շահեկանը, — ուր Մահմուտ կը պարզէ իր գաղափարները թրքական արդի ոգիովին նկատմամբ :

1. «Թուրքիոյ արդի ոգիովին անխնայաւ անկախակցի է. ոչ մասնաւորապէս օրէնքին վրայ է հիմնուած, ոչ ալ Արեւմուտեքի օրէնքներուն վրայ : Եւսլիսին ու վերջիններս փոխ կ'առնէ ամէն ինչ որ անոնք կրնան ունենալ նեղիշ վեհապետին եւ զինք չըրպատողներէն զատ ուրիշ ամէն անձներու համար :

2. «Պարզապէս թաթալ ու մոնկոլ վաշկատուն ու աւարառու ջոկերունց ցրութիւնն է, որ հրէշային ժամանակավիճակով մը կը կիրարկուի այնպիսի ժողովուրդներու որ աւելի բարձր յաղաքանքութեամբ ինչ մը ունենան կարող են եւ այսպիսի կացութեան մը արժանի չեն :

3. «Կարելի թիւնը յամենուած է երբ կարող անձներ, մարմնով ու մտքով անկար ծերուններն որոնք իրենց տիրոջ ձեռքը հոգ պարծնեն եւ արգելաւորու որոնք ու եւ կիրարկու ատակ չեն կողմնակցութեան դիպուածին շնորհիւ իրենց յանձնածած պաշտօնները կատարելու : Կարելի աւաղաններու, որոնք զիրք մը չէին յաջողած են զողութեամբ, մասնութեամբ, սպանութեամբ, զրպարտութեամբ, — յաջողութեամբ ամեն միակ միջոցները :

4. «Սուլթանին ետեւանութեանը համար շատ կը պատշաճի այս ոգիովին : Ապուլլ Համիտ, ճիշդ լուր ժե. ինչպէս, միմիայն իր անձը կը հոգայ. իրմէ ետքը՝ ջրեղիկը՝ զը » :

Մահմուտ փաշա մտապիւր է, կ'ըսէ Բիւստա, իր այս դիտողութիւնները բաց նաճակի ձեւով եւ րոպական մամուլին զրկել : Յետոյ պիտի հրատարակէ իր ու իմ տարիքի ի վեր Սուլթանին ներկայացուցած բոլորքսեր տեղեկակարները :